

Ольга КРУТИГОЛОВА

© 2005

ПЕРЕКЛАД ЯК СЕМІОТИЧНА СИСТЕМА

Культура, за визначенням московсько-тартуської школи, — є колективним єдиним семіотичним механізмом, що продукує, розповсюджує, опрацьовує та зберігає інформацію. Вона включає в себе наступні два аспекти: колективну пам'ять та програму для генерування нових повідомлень. Саме культурні норми визначають і контролюють людську поведінку і те, як саме люди проектують структуризацію світу [10, 515]. Культуру можна також розглядати і як певний об'єм інформації або засіб її організації та зберігання.

Проте, незалежно від аспекту вивчення, культура завжди становитиме систему систем, які між собою взаємозалежні. Це своєрідна ієрархічна єдність усіх окремих значеневих систем, кожній з яких властива власна внутрішня структура і відносна незалежність. Таким чином, культура є, з одного боку, єдиною системою, а, з другого — об'єднує в собі відносно автономні семіотичні конструкції. Наша мета — розглянути переклад як семіотичну систему культури й простежити за механізмом перекодування і транспортування при перекладі текстів іншої національної культури, врахувавши при цьому дію компаративного чинника. Використавши структурально-семіотичні досягнення московсько-тартуської школи — і в першу чергу, концепцію „вторинних моделюючих систем” Ю.Лотмана, — семіотично-комунікативну концепцію перекладу словацького вченого А.Поповіча (Поповича), семіотично-рецептивну концепцію перекладу Л.Архипової та ін., спробуємо визначити місце тексту в культурному контексті та розглянути літературний переклад в межах „семантики культури” та компаративістики, що й становитиме новизну нашого дослідження.

Загальна семіотика культури досліджує механізми єдності культури, взаємостосунки різних семіотичних систем та їхній внесок в єдине ціле.

Вивчаючи структуру і механізми семіотичної культури, слід зазначити те, що її межі й ієрархічна будова є відмінними для кожної національної культури та історичного періоду. В межах культури, як єдиного цілого, та в межах кожної з її підсистем повинна існувати внутрішня різноманітність, що поєднує в собі гетерогенність, предмет вибору, альтернативи тощо. Культура може існувати лише при наявності принаймні двох семіотичних систем або засобів моделювання реальності, таких як слова і образи. Кожна культура потребує певного позакультурного периферійного розмаху та певних відхилень від встановлених нею ж норм, що слугують основними резервуарами для наступної стадії її розвитку.

Загальновідомо, що різні культурні підсистеми виявляють різні ступені організації, складності та мінливості при різній продуктивності і в різних напрямках. Центральні механізми культурної змінності включають:

- повну ієрархізацію підсистем, інформації та цінностей;
- зміну місця між центром і периферією;
- перерозподіл функцій між підсистемами;

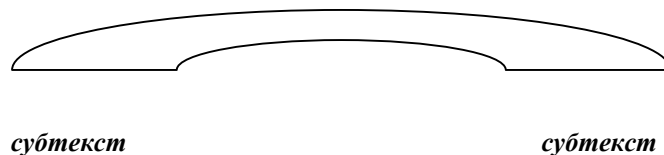
— зростання системної складності та різнорідності;
об'єднання підсистемних елементів та виокремлення кодів або текстів з культурної пам'яті.

Слід зазначити, що повна взаємоперекладність є неможливою поміж різними культурними підсистемами та їхніми сферами, оскільки в їх основі лежать різні коди. В кожній культурі існує два підходи до її трактування: статичний та динамічний, між якими щоправда відчувається певне напруження. Новизна, різноманітність та кількісне поширення відносно незалежних підсистем протистоять одноманітності та розгляду цілісності культури як однорідної системи зі стійкою та стабільною структурою. Навіть без найменшої зміни культура костеніє, робиться жорсткою і бездушною, адже не відбувається її власне відродження. Позбавлення її однорідності та системності унеможливило процес культурної комунікації. Таким чином, культурі притаманна двоїстість із властивими їй формальними категоріями, що можуть розглядатись у **просторових, часових** або ж **аксіологічних** умовах і застосовуватись різними культурами по-різному.

Саме тут ми зустрічаємось із **семантикою культури** — „дисципліною, що розглядає взаємодію різновлаштованих семіотичних систем, внутрішню нерівномірність семіотичного простору, необхідність культурного і семіотичного поліглотизму” [4, 3]. Розглядаючи літературні зв'язки з точки зору семіотики, ми обов'язково помітимо їхню принципову однотипність із внутрішньо текстовими процесами і реляціями. „Смислотворчі процеси всередині тексту, обмін змістом між текстами серед тих чи інших контекстних одиниць в межах окремої національної культури, обмін текстами чи текстопороджуючими механізмами між окремими національними культурами в рамках ареальних одиниць чи в глобальних масштабах, — всі ці явища по суті справи, опираються на певний інваріантний семіотичний механізм, який в свою чергу подібний до механізмів перекладу, з одного боку, і людської свідомості, — з другого [2, 3].

Першопочатково текст розглядався як певне повідомлення з притаманною йому сигнальною природою. Пізніше те ж саме повідомлення трактувалось вже як „єдність функцій у певному культурному контексті”. І в першому, і в другому випадках, текст окреслювався як „тип висловлювання на якійсь *одній* мові”. „Перший пролом, в такому, як здавалось, само собою зрозумілому уявленні був зроблений саме при розгляді поняття тексту в плані семіотики культури. Було виявлено, що для того, щоб визначити дане повідомлення як „текст”, воно повинно бути, мінімально, двічі закодованим. Так, наприклад, повідомлення, яке визначається як „закон”, відрізняється від опису певного кримінального випадку тим, що одночасно належить і натуральній, і юридичній мові, утворюючи в першому випадку низку знаків з різними значеннями, а в другому — певний складний знак з єдиним значенням [4, 3]. Таким чином, ми можемо розглядати текст з позиції його розпаду на два чи декілька підтекстів і його „повної уніфікації як внутрішньо однорідного” явища. За Ю.М. Лотманом, мінімальна структура тексту складається з двох семіотичних автономних субтекстових утворень і семіотичної метаструктури, що їх об'єднує [2, 4]. В нашому уявленні це могло б виглядати таким чином:

Мінімальна структура тексту

Дана триєдність є фундаментальною властивістю цього механізму, незважаючи на те, що кожна із його частин може функціонувати самостійно, в певному контексті, а в іншому аспекті проявляти себе як неподільну функціональну єдність. Ю.М. Лотман підсумовує, що „ тільки такий устрій дозволяє тексту із пасивного передавача смислу, що закладений в нього ззовні, перетворитись у смисловий генератор” [2, 4].

Процес обміну текстами між різними національними культурами є внутрішньо полярним. З одного боку, якщо ми ототожнюємо іншу культуру із іншомовним текстом, що не піддається перекладу, то такій культурі не властивий смислотворчий механізм. І з другого боку, якщо дві культури абсолютно інтегрувались, то і тут вище згаданого механізму годі шукати. Отож, Ю.М. Лотман наголошує, що „ необхідне щось третє: кожна із культур, утворюючи іманентно замкнутий текст, глибоко відрізняється від іншої. І одночасно вони, з певної третьої точки зору, утворюють єдиний текст, певну семіотичну особистість вищого рівня. В таких умовах між ними виникає текстовий обмін” [2, 4].

Текст, якому притаманна багаторівнева структура і семіотична неоднорідність, має здатність вступати в складні відносини з культурним контекстом і читацькою аудиторією, перестаючи бути простим повідомленням, що передається від адресанта до адресата. Завдяки своїй здатності конденсувати інформацію, він „ набуває пам'яті” [4, 5].

Такі тексти і в плані вираження, і в плані змісту є символами, що містять в собі певне значення й чітко виражені межі, а це дозволяє ясно виділити його із навколишнього семіотичного контексту. Природі символу характерна двоїстість. З одного боку, він реалізується в своїй інваріантній сутності, що передбачає його повторюваність. З іншого боку, „ символ активно корелює з культурним контекстом, трансформується під його впливом і сам його трансформує” [5, 12].

Всі вищезгадані трансформації відбуваються завдяки соціально-комунікативній функції тексту. Ю.М. Лотман зводить її до наступних процесів:

Спілкування між адресантом і адресатом. В даному аспекті текст виконує функцію сполучення у моделі *носії інформації* → *аудиторія*.

Спілкування між аудиторією і культурною традицією. В процесі такого спілкування текст виконує функцію колективної культурної пам'яті. Він або безперервно поповнюється новою інформацією, або ж актуалізує певні її аспекти, нівелюючи одночасно інші.

Спілкування читача із самим собою. В ході такого спілкування змінюється адресат під дією тексту в ролі медіатора. Актуалізуються певні сторони особистості читача, його структурна самоорієнтація на метакультурні конструкції.

Спілкування читача із текстом. На даному етапі спілкування текст не є вже простим посередником в акті комунікації, як це спостерігалось в попередньому пункті класифікації. Тут він виступає у функції рівноправного співбесідника, з притаманною йому автономністю. „ І для автора (адресанта), і для читача (адресата) він може виступати як самостійне інтелектуальне утворення, що відіграє активну й незалежну роль в діалозі.” Це те, що здавна називалось „ розмовляти з книгою”.

Спілкування між текстом і культурним контекстом. У даній комунікативній ситуації текст виступає як джерело чи одержувач інформації. „ Оскільки культурний контекст — явище складне і гетерогенне, то один і той самий текст може вступати в різні відносини із його різними рівневими структурами.” В кожній новій комунікативній ситуації текст може поводити себе по-різному, або, уподібнюючись культурному макрокозму, набирати рис характерних моделі культури, або ж вести себе автономно і незалежно [4, 6-7].

Таким чином, текст проявляє себе не як реалізація повідомлення засобами певної мови, а як складна структура із притаманними їй кодами.

В культурі як колективному інтелекті можна виділити два типи свідомості. Одна з них оперує дискретною системою кодування і утворює тексти, що по своїй структурі нагадують ланцюжки об'єднаних сегментів. Такий текст є вторинним, оскільки його

значення виростає із значення окремих сегментів. В світлі другого типу свідомості носієм основного значення є первинний і континуальний текст. Його зміст не сконцентровується в окремих сегментах-знаках, а пронизує весь семантичний простір даного тексту, що дуже часто ускладнює виокремлення його складових. Таким чином, існує два типи генераторів текстів: один базується на **дискретному** механізмі, а другий — на **континуальному**. Однак, це не заважає їм постійно обмінюватись текстами і повідомленнями. Саме такий обмін відбувається у формі **семантичного перекладу** [3, 9-10].

Всі семіотичні системи культури слугують засобами моделювання (тобто пізнання та моделювання) світу. Первинною моделюючою системою виступає натуральна мова, тоді як всі інші є вторинними. Вторинні моделюючі системи — це структури в основі яких лежить натуральна мова. Проте, в літературному творі ця система збагачується додатковими структурними надбудовами з елементами естетичного, культурного, ідеологічного, психологічного, національного та іншого змісту. Натуральна мова в даних семіотичних системах слугуватиме універсальною метамовою для їхньої інтерпретації. Моделюючі системи можуть розглядатись як знакові системи із власними нормами, кодами, програмами для створення текстів у широкому семіотичному сенсі, так і як певна сукупність текстів із корелюючими їх функціями. Метою дослідження довільної знакової системи є встановлення її змісту, а це не що інше як проблема перекодування. Ми ставимо собі за мету розглянути переклад як друге перекодування. І якщо в контексті культури ми виділяємо первинні та вторинні моделюючі системи, то в літературному просторі компаративістики останнім притаманна подвійна двоїстість. Перекладач повинен спочатку декодувати інформацію закладену автором, а потім максимально точно передати її засобами власної мови, здійснивши при цьому друге перекодування прототексту.

Якщо схематично окреслити шлях тексту до свого реципієнта (особливо іншомовно), то він може видатись не таким вже і простим. Працюючи над літературним твором, автор найперше користується натуральною мовою (первинною моделюючою системою) як засобом актуалізації його думок і водночас піддається культурному впливу окремого соціуму та епохи взагалі, а це відповідно надбудовує над його первинним текстом „вторинні моделюючі системи”. Таким чином, вихідне повідомлення прототексту є двічі закодованим. Інтерпретація одного і того ж тексту читачами, які володіють мовою оригіналу буде різною, адже вони піддаються впливу тих самих чинників, які визначили суть твору. Зовсім по-іншому виглядатиме вище згаданий процес якщо в ньому будуть задіяні ті, хто не знає мови, якою написаний оригінал. Така читацька аудиторія користується перекладом, а це вже, до певної міри, інший культурний контекст. Адже перекладач це не просто реципієнт, але й особа, яка бере на себе повноваження тлумача або другого автора. І саме від нього залежатиме, чим виступатиме його переклад. З одного боку, це може бути цілковите дублювання, за умови, що перекладачеві вдалось повністю зануритись в художній світ прототексту, побачити не лише його форму, але й опуститись на глибину змісту. А з другого — переклад із різнобарвною текстовою ситуацією. Те, що перекладачеві вдалось максимально точно відтворити один епізод, ще не обов'язково означає, що він зможе це зробити і в наступних уривках твору. Ми могли б порівняти такий переклад із „тінню”, яка має властивість змінюватись в залежності від кута падіння світла. Адже нам не раз доводилось бачити, як опівдні вона майже повторює форму тої чи іншої фігури і як видовжується чи скорочується в іншу пору дня. Так само і переклад. Він може і віддалятися від оригіналу, і наблизитись до нього. Ідеальною буде вважатись лише та текстова ситуація, де між прототекстом і його іншомовним відповідником можна буде поставити знак „дорівнює”.

Людмила Архипова розглядає переклад як „трискладову подію: перший її момент — це зустріч з Текстом, який є дієвим і динамічним знаковим утворенням, покликаним „оживати” в Читанні — з нього починається процес пошуку якомога цікавіших і нових смислів, які забезпечують наше майбутнє Письмо — власне переклад” [1, 40]. Власне

для перекладу важливою є така культурна практика як „Читання”. Саме під час цього процесу здійснюється **семіотичний аналіз тексту** за такою схемою [1, 39]:

„Медіум, жанр, тема: як зміниться текст від перенесення в інший жанр, бінарні опозиції, центральна опозиція в тексті, особливі риси.

Синтагматична структура тексту: тип наративу, організація елементів.

Метафори та метонімії: їх вплив на читання.

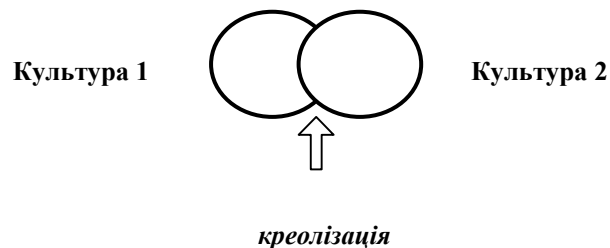
Інтертекстуальність: алюзії до інших жанрів, алюзії до інших текстів, теми, важливі для жанру.

Семіотичні коди: модус адресованості до читача, модель читача.

Соціальна семіотика: хто створив знаки, чию реальність вони представляють, можливі прочитання, контексти”.

Всі вище згадані пункти даної схеми можна розглядати крізь призму **внутрішнього і зовнішнього** перекодування, де першому притаманна варіантність та суб’єктивність, а другому — об’єктивність. Між оригіналом і перекладом простягається не лише різниця в часі, а й у культурному аспекті. І нічого дивного у цьому немає. Те, що властиво культурі-відправнику, якій належить прототекст, не обов’язково характерно для культури-одержувача, в якій виникає переклад. Саме тому, тут ми говоримо про культурну комунікацію, в процесі якої відбувається взаємопроникнення однієї культури в іншу. Таке зіткнення двох культурних систем здійснюється на двох рівнях — **комунікативному і текстовому**.

Власне тут варто було б більше зупинитись на міжкультурному факторі в процесі перекладу. А. Попович вважає, що взаємини двох культур в процесі перекодування прямо впливають на літературну комунікацію взагалі, в результаті чого цільовому тексту притаманна двоїстість. Таке накладання культурних тенденцій автор називає „креолізацією” двох текстів — тексту оригіналу й тексту перекладу. І в тематичному, і в стилістичному плані в тексті взаємо пересікаються дві культури [6, 130]:

І саме при такому накладанні культурних традицій перед перекладачем постає семіотичне протиріччя „своє” ↔ „чуже”. В результаті перекодування системи знаків із однієї культури в іншу ми спостерігаємо перехід системи семантичних опозицій з одного коду в інший, а не реалій як таких. А тому у співвідношенні „своє” ↔ „чуже” особливу увагу слід приділяти конотативним значенням, а не денотативним. „Своєю”, зазвичай, ми називаємо таку ситуацію при перекладі, коли у творі не відчувається присутність „чужої” культури, коли втрачається відчуття „перекладності”.

Проте, існує і інша ситуація — коли читач опиняється у сфері абсолютно чужої йому культури. Це явище можна пояснити, з одного боку, соціопсихологічною невідповідністю реципієнта або ж екзотичністю та колоритністю прототексту. Золотою серединкою у семіотично-культурній опозиції „своє” ↔ „чуже” могла б стати „креолізація” — змішування двох культур у перекладі, де „поле асоціацій оригіналу приблизно збігається із полем асоціацій перекладу” [6, 139]. Таким чином, якщо брати до уваги принцип перекладності, усі випадки перекладу можна поділити на три групи:

— випадки, де принцип перекладності втілюється повністю (повна перекладність);

- випадки часткової перекладності;
- випадки, коли вище згаданий принцип суттєво порушується (принцип неперекладності) [8, 200].

На нашу думку, розгляд вищезгаданих випадків перекладу в контексті семантично-культурної опозиції „своє” ↔ „чуже” підводить до висновку, що випадки повної перекладності підпадають під категорію „своє”, випадки неперекладності — під категорію „чуже”, а випадки часткової перекладності розглядаються в межах процесу креолізації.

Проте на переклад впливає не лише безпосередній контакт культурних систем. Перекладність того чи іншого твору є залежною і від 1) „близькості мов і дистанції культур”; 2) „вивченості джерела”; 3) „специфіки оригіналу”; 4) „розширення з плином часу ресурсів мови” і т.д. [7, 169]. У виокремлених В.Радчуком каузальних явищах варто було б звернути виняткову увагу на компаративний аспект в процесі вивчення джерела. Саме на даному етапі роботи перекладач виконує функцію компаративіста, намагаючись провести глибоке порівняльне зіставлення двох національних текстів в межах їх національно-культурних форм і традицій та віднайти оту „специфіку оригіналу”, якої йому надають „вторинні моделюючі системи”, що надбудовуються над мовним матеріалом під впливом різноманітних зовнішніх чинників.

Всі випадки перекладу безпосередньо залежать від культурної комунікації, від того, яка культура виявиться активнішою і впливовішою. Протиріччя між двома сферами культури у перекладі позначається терміном „міжпросторовий фактор”. Перекладачеві важливо не дозволити якійсь одній культурі домінувати над іншою, а спробувати вирівняти вищезгаданий фактор.

Для того, щоб перевірити правильність і достовірність нашого перекладу, нам слід визначити його характер і суть. А зробити це можна двома шляхами. Перший з них пропонує глянути на текст із середини, вивчаючи його структуру, стилістичні особливості, комунікаційну позицію і т.д. На даній стадії роботи над оригіналом перекладач намагається віднайти все те, що є *інваріантним* в даному тексті і в низці споріднених з ним творів. Даний пошук визначає роботу над „внутрішньою структурою тексту”. На другому етапі роботи з прототекстом, пов’язаною з його „зовнішньою структурою”, перекладач сконцентровує свою увагу на „значеннєвій структурі тексту”, яка є історично змінною. Саме це і визначає поняття „вторинних моделюючих систем”.

„Таким чином, в теоретичній моделі процесу перекладу варто виділити два етапи: аналіз і синтез. Крім того, в процесі перекладу єдина структура художнього тексту виявляється включеною в два типи процесів: план вираження **перекодовується** засобами іншої мови й культури в план вираження перекладеного тексту, а план змісту **транспортується** в план змісту перекладу. Якщо перекодування є в основному процесом лінгвістичним і формальним, то транспортування пов’язане з розумінням змістової структури тексту, поетичної моделі і є в основному процесом літературно-художнім.” [9, 17] В процесі перекладу відбувається синтез національних рис першотвору із рисами цільової культури. Саме це і відкриває нові можливості для компаративістики — науки, яка вивчає сприйняття „чужого” в „своєму”.

Підсумовуючи все вище сказане, слід зазначити, що переклад — відображення художньої дійсності оригіналу новою мовою. При цьому мова перекладу так само, як і мова оригіналу, є лише матеріалом, засобом створення форми, а не самою формою. Мову слід розглядати як невід’ємну частину культури взагалі і як матеріал одного з видів духовної культури — художньої літератури. Проте переклад не можна сприймати тільки як заміну мовної оболонки оригіналу. У різних випадках, по-різному і в неоднаковій мірі вона змінюється, та в жодному разі не втрачається. Шляхом зіставлення прототексту з перекладом (або ж декількома його варіантами), приходимо до висновку, що переклад у семіотично-культурному контексті є процесом декодування „вторинних моделюючих систем” оригіналу та їхнього трансформування у структури іншого рівня, а здійснення декодування передбачає наявність достатнього компаративного знання.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Архипова Л. Переклад як інтерпретація.
2. Лотман Ю.М. От редакции //Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 576. Типология культуры. Взаимные воздействия культур. Труды по знаковым системам XV. На русском языке. Тартуский государственный университет. ЭССР, Тарту. – 1982. – 160 с.
3. Лотман Ю.М. Риторика //Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 515. Структура и семиотика художественного текста. Труды по знаковым системам XII. На русском языке. Тартуский государственный университет. ЭССР, Тарту. – 1981. – 148 с.
4. Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста //Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 515. Структура и семиотика художественного текста. Труды по знаковым системам XII. На русском языке. Тартуский государственный университет. ЭССР, Тарту. – 1981. – 148 с.
5. Лотман Ю.М. Символ в системе культуры //Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 754. Символ в системе культуры. Труды по знаковым системам XXI. На русском языке. Тартуский государственный университет. ЭССР, Тарту. – 1987. – 145 с.
6. Попович А. Проблемы художественного перевода: Учеб. пособие. Пер. со слов. – М.: Высшая школа, 1980. – 199 с.
7. Радчук В. Забобон неперекладності (Чи під силу мові Тараса переклад цитат?) //Всесвіт. – 2000. – №1-2. – С. 166-170.
8. Сильников А.Н. Некоторые вопросы, связанные с переводимостью // Проблемы лингвистического анализа (фонология, грамматика, лексикология): Сб. науч. тр. – М.: Издательство «Наука», 1966.– С.215.
9. Тороп П.Х. Процесс перевода и некоторые методологические проблемы переводоведения // Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 576. Типология культуры. Взаимные воздействия культур. Труды по знаковым системам XV. На русском языке. Тартуский государственный университет. ЭССР, Тарту. – 1982. – 160 с.
10. The John Hopkins Guide to Literary Theory & Criticism / Edited by Michael Groden and Martin Kreiswirth. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 1993. – P. 515.